

## A szelf vizsgálatának két történeti mintája

Az ember önképe kulturális újraértelmezéseink visszatérő témája. Alapvető szerepet játszik ez a mai filozófiában (Ricoeur 1990) s a tágabb kulturális vizsgálódásban (Taylor 1989) is. Ennek az átfogó kérdésnek az elemzésénél szerényebbek a céljaim. Elsősorban a szelf fogalomrendszer pszichológiai hagyományát próbálom meg rendezni. Dolgozatomban abból indulok ki, hogy önmagunkról mint saját vonatkoztatási keretről szóló nézeteinknek két történeti vonulata van a modern pszichológiában. Az egyik *belülről* indul ki, és a *testképből* építi fel az önképet. Ezt fogom *centripetális* felfogásnak nevezni. A másik *kívülről*, a *társas interakcióból* indul ki, és az emberek közötti viszonyból építi fel az önképet. Ezt pedig *centrifugális* felfogásnak fogom nevezni.<sup>1</sup> Három évszázadnyi fejlődés áttekintése után bemutatom, hogy a mai megfontolásokban milyen törekvések vannak e kétféle, centripetális és centrifugális perspektíva összeillesztésére. Hogyan jelennek meg olyan fejlődési, evolúciós, idegtudományi, illetve a narratív ágensek fogalmára támaszkodó humántudományi felfogások, amelyek a kívülről és belülről induló elképzelést igyekeznek egymással összekapcsolni, feltételezve egy minimális szelfet és egy kifinomultabb narratív szelfet.

\* E tanulmány a *DISCOS: International Conference on Intersubjectivity and the Self* konferencián a Közép-európai Egyetemen (CEU), Budapesten, 2010. június 16-án elhangzott előadás írásos változata. Gergely Györgynek köszönöm nemcsak a meghívást, hanem a minimális szelf és a kulturális viszonylagosság kérdésével kapcsolatos fontos kommentárjait és konzultációkat is. Köszönöm továbbá a folyóirat két anonim lektorának fontos tanácsait. A kifejezés magyar írásmódja változó. Kohut (2001) klasszikus munkájának magyar fordítását követve használom az ejtés szerinti *szelf* írásmódot.

<sup>1</sup> Maga a két kifejezés használata nem teljesen új a szelf irodalomban. A tárgykapcsolat-elmélet, például Jacobson (1954) munkáiban már fél évszázaddal ezelőtt alkalmazza a centrifugális metaforát az Én és a tárgyak viszonyára, akárcsak McAdams (1996) narratív felfogása, ahol a metafora az Én és Társak viszonyában jelenik meg. Dolgozatom szóhasználata azonban nem tárgyak és társak, hanem test és társak viszonyában alkalmazza ezt a két metaforát.

## I. KÉT ÚT A SZELFHEZ

Előrebocsátanám, hogy még ezen a pszichológiai önkorlátozáson belül sem foglalkozom részleteiben három igen fontos dologgal. Az egyik ilyen a személyiség építkezésével összefüggő pszichoanalitikus elgondolások világa. Ezt a kérdést azért kerülöm ki, mert önmagában is óriási téma a szelf modern fejlődéslelektani, klinikai és a személyiség szerkezet pszichoanalitikus értelmezésének összekapcsolása, s bemutatása csak a klinikai anyag részletes beemelésével lehetne értelmes. Erre a hozzáértés hiánya miatt nem vállalkozom.

Nem foglalkozom az önazonosság és a szelf viszonyával sem, azzal a hatalmas szakirodalommal, amely az azonosság problémájaként jelenik meg a mai kulturális kutatásban és a pszichológiában. Erről Pataki Ferenc munkái adnak színvonalas, többlépcsős elmélet-történeti összefoglalást (Pataki 1987, 2001, 2004), s naprakész kritikus elemzést (Pataki 2008). A szelf általános felfogását állítom ezzel szemben előtérbe, s nem a személyes azonosságot. E tekintetben az azonosság problémája mint a centrifugális felfogások egyik központi kérdése jelenik meg, mint annak kérdése, hogyan építjük fel önazonosságunkat a társas környezetből és interakcióból indulva.

Végül nem érintem részleteiben azt a modern filozófiai és a kultúraelméleti irodalmat sem, amely az önazonosság válságaival foglalkozik. Nem azért, mint ha ezt a válságot jelentéktelennek tartanám vagy zárójelbe tenném; magam is úgy vélem, hogy Susan Greenfield (2009) felfogásának megfelelően, az utóbbi néhány évtizedben az európai típusú kultúrákban különleges válsága figyelhető meg egyszerre az elbeszélés módjának és az önreflexiónak. Amikor feladjuk a lineáris szekvenciális gondolkodást magunkról, és azt a gépies párhuzamos gondolkodások világával helyettesítjük, amikor feladjuk először a kartézianus kiindulópontnak tekintett önazonosságot (legalább Hume óta), majd az Én mint kiindulási egység után az integráló Én eszményét is, és helyette a hálózatban elmerülő Én búvárkodását állítjuk előtérbe, akkor valóban veszélyeztetjük magunkat. Mindennek általános kulturális aspektusaival, a Taylor (1989) munkája óta virágzó mai én-válság irodalommal nem foglalkozom részleteiben, csupán mint hátteret kezelem.

A szelfre vonatkozó előzetes, kiinduló fogalmak maguk is kissé kaotikusak, nem alkotnak zárt rendszert. Ennek érzékeltetésére, s a fogalmi sokrétűség, vagy ha úgy tetszik, a káosz fokozására érdemes Ulrich Neissernek (1988, 1993), a kognitív kísérleti pszichológusként indult kutatónak az integratív fogalmainkat értelmező munkájából összeállított *1. táblázat*ot megnézni.

## 1. táblázat

## Neisser öt szelf-típusa

<i>Szef típus</i>	<i>Meghatározás</i>
Ökológiai szelf	A közvetlen fizikai környezethez képest észlelt Én
Interterperszonális szelf	Az érzelmi kapcsolat és a kommunikáció fajspecifikus jelei révén kialakuló közvetlenül észlelt Én
Kiterjesztett szelf	Emlékezetten és anticipáción alapszik
Magán szelf	Annak átélése, hogy első személyű élményeink csak a magunkéi
Konceptuális szelf	Az emberi természetre vonatkozó társadalmi feltevésekből és elméletekből

A szelf mai kutatásában Gallagher (2000) kulcsfogalmakat kínál elvei alapján érdemes szem előtt tartanunk néhány kiinduló megkülönböztetést.

*A téves önazonosítással szembeni immunitás elve.* Amikor valaki első személyű névmást (én) használ saját magára utalva, akkor önmaga sosem hibázhat abban, hogy kire vonatkoztatja mondanóját. Az első személyű nézőpont tekintetében, miként a filozófusok mondják, sosem hibázhatunk.

*Nem-fogalmi első személyű tartalom.* Az elsődleges önérzékben, öntudatban vannak a fogalomrendszertől független tartalmak. Például elhelyezzük magunkat a téri és a társadalmi külvilágban.

*Tulajdonossági érzés.* Amikor azt érzem, hogy én vagyok az, aki átéli az élményt, s attól függetlenül, hogy a mozgás szándékos (például egy pohárért nyúlok) vagy önkéntelen (például lépek), úgy élem meg, hogy az én testem mozog.

*Minimális szelf.* Saját magunk átélésének a fenomenológiai megjelenése bizonyára agyi folyamatok és az ökológiai közegbe illeszkedés függvénye. Amikor azonban önmagunk mivoltát átéljük, nem kell, hogy tudatában legyünk ennek.

Ez a négy mozzanat az, amelyeket McAdams (1996), illetve McAdams és Olson (2010) úgy emleget, mint a személyiség I. szintjét, azokat a diszpozíciókat, amelyekből a cselekvő mintegy válogat. Ez az artikulálatlan önmagamhoz tartozás, a személy mint aktor érzése, de Gallagher (2005) filozófiai értelmezésében ez az egyszerre modalitásközi és társas minimális szelf már születéstől megvan. Az óvatosabb fejlődépszichológusok szerint is kialakul csírájában már az első életév végére (Gopnik–Meltzoff–Kuhl 2005). Ehhez képest többlet az *ágencia érzése*, amikor azt érzem, hogy én okozom az adott cselekedetet, például, hogy én mozdítottam el az asztalon lévő tárgyat. McAdams és társainak felfogásában ez a személy mint sajátos célokkal rendelkező *intencionális ágens* kibontakozása, mely szintén igen korai folyamat, az első életév végére biztosan stabilizálódik (Csibra–Gergely 2007).

*Narratív én.* Többé-kevésbé koherens önkép egy élettörténetbe helyezve. A személy megkonstruálja magát, mint olyan lényt, akinek múltja és jövője van azokban a történetekben, amelyeket magáról mond, és amelyeket mások mondanak róla. McAdams felfogásában a személy mint szerző szintje ez. Ez a kulturálisan leglabilisabb s legviszonylagosabb szint, s mint látni fogjuk, vannak olyan értelmezések, amelyek szerint ennek igazán tagolt formái csak az utóbbi néhány évszázadban jelentek csak meg.

A 2. táblázat mutatja a kétféle, általam feltételezett architektúrális elképzelés viszonyát ezeknek a fogalmaknak a történeti értelmezésében.

## 2. táblázat

*A centripetális és a centrifugális építkezés áttekintése*

<i>Centripetális</i>	<i>Centrifugális</i>
Belső Én: lényeg a koherencia	Külső Én: konszenzuális (mások általi) érvényesítés
A testképből építkezik	Az interakcióból indul
Tárgyak és vonatkoztatási keretek	Szerepkészletek kialakítása
Condillac, Mach, Head, Schilder	Baldwin, G. H. Mead, Vigotszjij, Tomasello, Gergely
Cselekvésreprezentáció	Intencionális tulajdonítások

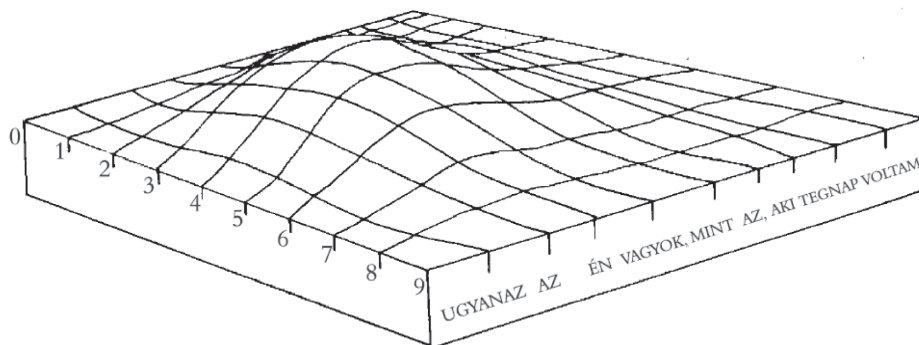
### 1. A modern kezdetek: William James

Az önálló (modern) pszichológia kezdetekor, a 19. század végén három kultúrában is kitüntetett szerepe volt a szubsztanciális szelftől történő megszabadulásnak. A francia kultúrában a disszociatív pszichopatológia, a német nyelvterületen Mach dekompozíciós felfogása, Amerikában pedig William James többretegű szelf felfogása jelentett fontos kiindulópontot. A francia kultúrában a korai, a szelf felbomlásával kapcsolatos hipnotikus és egyéb pszichopatológiai jelenségek igen nagy szerepet játszottak a modern pszichológia egyik progresszív, a lelki egység vallási gondolatától megszabaduló értelmezésének kialakulásában, mint Goldstein (1994) alapos elemzése bemutatta. Az amerikai pszichológiában a változás hangsúlyozása a funkcionalisták által igen korán előtérbe állította azt a problémát, hogy noha a szelf felbomlása és nehezen megragadhatósága szakmailag erősen alátámasztott, a klinikai megfigyelések és elméleti elemzések által, ennek ellenére személyiségünkben mégiscsak kell hogy legyen valamilyen stabilitás és koherencia, még ha az megteremtett s nem kiindulópontként eleve adott koherencia is. Az amerikai funkcionális apostola, William James világosan exponálta ezt a dilemmát az Én állandó felbomlása és a jelenségszintű stabilitás között.

Ha a tudatáramlás teljes folyamatát nézzük [...] a gondolatok, vagy képzetek folyamatosan átalakulnak egymásba és csak [...] a nyugvópontokon vannak stabil képzeteink [...]. Mindennek eredménye azonban az, hogy a tudat önmagában véve már nem azonos azzal, ami korábbi állapotában volt, hanem szó szerinti értelemben véve megszakadt és folyamatossága kihagyott. Másrészt, a folyamatosságot másképpen értelmezve, nem vész el az az érzés, hogy az egyes részek belülről kapcsolódnak egymáshoz és összetartozók [...]. Mi tehát végül is a közös egész? A természetes neve az Én vagy a Magam [„I”, „me”, „myself”].

James 1890/2004. 196, 197

James ironikus is: híres példája önreflexív. Bemutatja, hogy egy mondat kimondása során is állandóan, mintegy paplanszerűen feltüremkednek bizonyos gondolatok a képzetáramlásban, és minden mindenné átalakul. Maga a példa ironikus: *Ugyanaz az én vagyok, mint az, aki tegnap voltam*. Hiszen a mondat magára az azonosság tartalmára utal. Ennek mentális kibontakozását mutatja az 1. ábra.



1. ábra. Egy gondolat és egy mondat kibomlása W. James felfogásában  
(James 1890/2004. 207)

Jamesnek kulcsszerepe volt a szelf mint integratív erő kibontakoztatásában a modern pszichológia egészében. Leary (1990, 1992) elemzésében James számára, mint később majd részletesebben bemutatjuk, az Énnek perspektívaadó szerepe van, ugyanakkor saját maga felé is fordul. Ennek következménye egy belső feszültség mind James rendszerében, mind az egész őt követő modern szelf-pszichológiában. A szelfet tárgyiasítjuk, amikor kutatás tárgyává tesszük, ugyanakkor átélt szubjektivitás is marad.

## II. A CENTRIPETÁLIS, BELÜLRŐL INDULÓ FELFOGÁS

Mind a centripetális, mind a centrifugális felfogás sokat vitatott fontos kiindulópontja a kartéziánus gondolatmenet, vagyis Descartes-nak az a legtöbbet hivatkozott felfogása, amit a „*Gondolkodom, tehát vagyok*” tézis fejez ki. A Descartes kultiválta módszeres kételyt alkalmazhatjuk egyedi gondolatainkra, képzetekinkre, és érzéseinkre, érzelmeinkre is. Eközben azonban nem tudjuk megkérdőjelezni azt, hogy én magam, aki kételkedem, létezem. A tükröző, leképező, reprezentációs Én, a szelf, minden tudás kiindulópontja.

[...] Ezért elhatároztam, hogy felteszem: mindazok a dolgok, amelyek valaha is bejutottak elmémbe, nem igazabbak, mint álmaim csalo képei. De csakhamar láttam, hogy mialatt így mindent hamisnak akartam felfogni, szükségképp kellett, hogy én, aki ezt gondoltam, legyek valami. S mivel észrevettem, hogy ez az igazság: *gondolkodom, tehát vagyok*, olyan szilárd és olyan biztos, hogy a szkeptikusok legtúlzobb feltevései sem képesek azt megingatni, azért úgy gondoltam, hogy aggály nélkül elfogadhatom a filozófia amaz első elvének, amelyet kerestem.

Descartes 1637/1992. 32

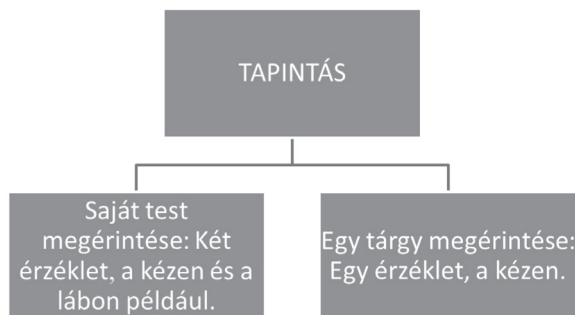
A modern európai gondolkodás kiindulópontja a központi és integráltnak tekintett Én mint a bizonyosság forrása. Ez az individualizmus mint kiindulópont számos szempontból figyelemre s kritikára méltó. A fizikai világképben a ptolemaioszi geocentrikus világképpel szemben a Föld megszűnik középpontnak lenni. A geocentrikus világkép a fizikában decentrálódik, és egy heliocentrikus kép helyettesíti azt. Ennek párhuzama a lélekre vonatkozó nézeteinkben azonban ellentétes irányba halad: előtérbe kerül az egyén. Vagyis míg a kozmológiában decentráció van, az emberi oldalon növekszik a centráció, a „saját világ” mozdul el a középpont felé, ahogy azt Lugossy Mária (1936) hangsúlyozta.

A modern gondolkodás számára a kartéziánus felfogás állandó feszültségek forrása lesz, nemcsak az Énre és a szelfre, hanem a megismerés egységességére vonatkoztatva, s a test–lélek viszonyra nézve is (Pléh 2010). A modern filozófusok szeretnék primitívumokból felépíteni a Descartes számára még kiinduló Ént, s így eljutnak a dekompozícióhoz, a szelf felbontásához. A dekompozíciótól azonban sokszor megrettennek, s mégis szeretnék visszacsempészni a szelfet. A 21. század fordulóján Jerry Fodor (Fodor 2000. 142), a modern dekompozíciós felfogás egyik változatának, a modularitásnak a legnevesebb képviselője úgy fogalmaz, szembeállítva magát a még radikálisabb „keményvonalas” modularistákkal: a felbomlás közepette tudnunk kell, hogy „jó lenne mégis, ha lenne valamilyen főnök ebben a kavarodásban, és a legjobb az lenne, ha ez a főnök én magam lennék”.

### 1. A tapintás Condillac-tól Maine de Biranig

A kartézianus eszmékkel való megküzdés és a szelf levezetésének centripetális elképzelése az újkori gondolkodásban a saját testre vonatkozó élményrendszerből építi fel a szelf élményét (lásd ennek mai összefoglalóját Marton, 1998). Ennek első képviselője Condillac abbé (1715–1780). Condillac 1754-ben megjelent híres munkájában (Condillac 1976) egy gondolat kísérletet vezet be. Egy üres szobrot képzel el, és a saját empirista elképzelésének megfelelően arra kíváncsi, hogy mi történik, ha ezt a szobrot különböző érzékekkel ruházzuk fel. Ahogy a Stanford Enciklopédiában Falkenstein (2010) fogalmaz, Condillac eközben észreveszi, hogy a bizonyosság forrása a tapintás. „Condillac szerint, csak a tapintás érzéke révén tudatosítja egy lény, hogy a tér saját teste határain túl kiterjedő külső folytonosság, és kialakítja annak a tudatát, hogy más tárgyak is helyet foglalnak ebben a térben. A tapintás tanít meg minket arra, hogy külső tárgyakhoz szagokat, hangokat, ízeket és színeket rendeljünk.”

Condillac a gondolat kísérletben a látás, a hallás és a szaglás vonatkozásában nem tud megküzdeni a szolipszizmus problémájával. Honnan tudjuk, hogy külső tárgyak keltik bennünk ezeket az érzeteket? A tapintásnál viszont a 2. ábrának megfelelő helyzet jön létre.



2. ábra. Condillac elképzelése a tapintás különleges szerepéről

A két érzéklet és az egy érzéklet közötti különbség konstruáltatja meg a feltételezett lélynél (a szobornál) a külső tárgyak és a szelf különbségét. Berkeley-től kezdve a tapintás egészében is nagy szerepet játszott, s játszik majd a 20. században is, magának a vizuális észlelés stabilitásának az elméleteiben is (Gordon 1997). Számunkra most az az érdekes, hogy a tapintás nemcsak a tárgyak, hanem saját magunk levezetésében is fontos. Condillac-tól eredeztetve a tapintás a testi érzék kiindulópontja lesz, s ezzel a szelf és nem-szelf megkülönböztetésének alapja.

Condillac mindezt az alulról felfelé építkező empirizmuson keresztül képzele el. Bármilyen aktívnek is tűnik a saját magát tapogató szobrocska, a kor racionalista nézeteket képviselő, politikailag többnyire konzervatív szereplői számára ez a felfogás is túl passzív volt. A francia restaurációs filozófiában Geoffroi Maine de Biran (1766–1824) sajátos filozófiai pszichológiájában nem pusztán a tapintást, hanem az *aktivitást* állította konstruktív Én-felfogásának középpontjába. De Biran kiindulópontja a kartéziánizmus pusztán passzív reprezentációs elképzelésének bírálata volt; az aktivitás lényeginek tekintése alapvetően szemben állt a kartéziánus passzivitással. Ahogy Biran egyik posztumusz művének kiadója, Victor Cousin fogalmazott:

Ha ahelyett, hogy elnagyoltan azt mondanánk, *Gondolkodom, tehát vagyok*, Descartes azt mondta volna, hogy *Akarok, tehát vagyok*, akkor először az *Ént* mint saját cselekedetének okát feltételezte volna, ahelyett, hogy az a lélek módozatainak pusztá hordozó szubsztanciája lenne. Olyan személyiséget javasolhatnánk így, mely nemcsak úgy különül el, ahogy a gondolat a kiterjedt dologtól, hanem melynek energiája van, ami képes minden műveletének és gondolatának megmagyarázására.

Cousin 1834. xviii

Maine de Biran (1805) félrevezetőnek tartotta a tudat passzív, külső tényezőknél „kitett” felfogását. Ezt helyettesítette a „genetikus módszerrel”, amelyben az emberi tudatos élmény a külső feltételekkel együtt bontakozik ki. A kiinduló lépés Biran számára annak a felismerése a tudatban, hogy a szelf aktív, valamire törekvő erő. Nála a Condillac által tételezett *passzív tapintással szemben az aktív tapintásnak* van központi szerepe. *A szelf aktív akarati ágens.*

Ahhoz, hogy a lélek, sőt az ember Énné (moi) váljon, a léleknek szabadon s a szerves természet szükségyszerűségein kívül kell elhatároznia egy első cselekvést vagy erőfeszítést: ennek az akaratlagos erőfeszítésnek az eredményét észelve teremti meg azt az első relációt, amely oszthatatlan módon magába foglalja az Én mint ok apperpepcióját s egy tárgynak érzett okozat apperpepcióját.

de Biran 1813/1887. 213

Ahogy Gagnon (1999. 136) értelmezi, de Biran három axiómából indul ki:

- (1) Az igazi aktivitás az akaratban jelenik meg.
- (2) Az akarat maga a személy, maga az Én.
- (3) Akarni annyit, mint okozni, s az Én az első ok, amely számunkra adott.

Berrios és Markova (2003) valamint Legrand (2005) rámutatnak arra, hogy ezzel az erőfeszítés-központú gondolatmenettel Maine de Biran a szelf fogalom egyik visszavezetésének kulcsszereplőjévé vált. Ugyanakkor az erőfeszítés és az akarat a mentális világ definíciós vonásává tétele révén Maine de Biran a 19.



század második felében megjelenő intencionalitás-felfogás egyik sajátos változatát is elővételezte, azt az intencionalitás-felfogást, amelyben a lelki élet integratív mozzanatainak központi lépése a valamire való törekvés, a szándék értelemben vett intenció (lásd erről Pléh 1998). Maine de Biran mindezt egy olyan Descartes-kritikával éri el, ahol a kartéziánus színház vetítívászszerű képét, ahogy majd Dennett (1991, 1998) gúnyolódik rajta, egy aktív Én váltja fel.

Maine de Biran saját korában ennek a felfogásnak közvetlen következményei is voltak. Ernst Heinrich Weber, a pszichofizikai mérések elindítója, az 1830-as években Maine de Birannak az erőfeszítésre vonatkozó felfogását az aktív és passzív tapintás különbözőségeként fogja fel, s első pszichofizikai mérései annak a bizonyítására törekszenek, hogy az aktív és passzív tapintás között valóban létezik ez az eltérés. A küszöbök Weber (1835) számára az aktív–passzív eltérés indirekt bizonyításának lesznek a mérési segédeszközei. A kisebb különbségi küszöb, a nagyobb érzékenység az aktív tapintásnál (1/30 vs 1/20) azt jelentette, hogy valóban létezik az erőfeszítés érzékelése, miközben a proprioceptív visszajelzés anatómiáját akkor még nem ismerték.

Maine de Biran aktivista szubjektivizmusa még a 20. század közepén is inspirálja a francia pszichológiát. 1966-ban jelenik meg Piaget neves vitairata, *A filozófia bölcsessége és illúziói*. Ebben nemcsak kora hermeneutikusait és fenomenológusait, elsősorban Sartre filozófiai pszichológiáját kritizálja, hanem a 19. századi Maine de Biran-féle felfogást is. Piaget a szerinte spekulatív fenomenológusokkal szemben a kísérleti, dekomponált szelf-felfogást képviseli. De később megjelenik ez a hatás pozitív programokban, például Legrand (2005) pszichiátria értelmezéseiben is az önképről. Legrand a testi szelf, a test mint szelf, illetve a testben létező szelf kettősségét elemzi részben Maine de Biranból kiindulva. A test mint szelf lesz a primitív, értelmezetlen, s e tekintetben tévedésre képtelen szelf-élmény alapja.

## 2. Mach jelentősége

A 19. század utolsó harmadában Ernst Mach centripetális felfogása a Maine de Biran képviselte szubjektivista képpel szemben objektivista, de ugyanakkor továbbra is a saját testet tekinti referencia-pontnak. Ernst Mach (1838–1916) radikális evolúciós ismeretelméleti felfogást fogalmazott meg, amikor kibontakoztatja a testkép, mint az Én-fogalom helyettesítőjének pozitivistá koncepcióját. Ahogy annak idején a pozitivistá filozófiáról írva Leszek Kolakowski (1968) megfogalmazta, Mach-ot a következők jellemzik:

- (1) Filozófiailag destruálja a szubjektumot.
- (2) A megismerő működéseknek biológiai és gyakorlati felfogását adja. Lemond a transzcendentális értelemben felfogott „igazságról”.
- (3) Vissza akar menni a legősibb konkrét adatokhoz, a természeti felfogáshoz.

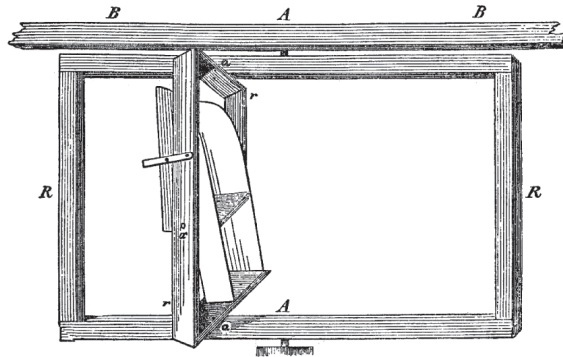
Ennek során Mach, a néhány évtized múlva Lenin (1908) által oly élesen kritizált felfogásával ellene van a naiv esszencializmusnak. Számára mint fizikus számára „a testek pusztán az érzetkomplexumok gondolati szimbólumai” (Mach 1897. 23). El kell tekintenünk attól a hibától, amely azt gondolja, hogy a neveknek szükségszerűen megfelelnek valamiféle lények a világban. Kétségtelen, hogy van egy tendencia arra, hogy „ismétlődő perceptuális események egyetlen megjelölést, egyetlen nevet kapjanak” (uo. 42). Ez azonban nem szabad, hogy ahhoz vezessen, hogy dologiasítsuk a mögöttük álló tárgyakat. Mach itt továbbmegy, és azt mondja, hogy ismeretelméleti szempontból ez a dologiasítási tévedés különösen erőteljes az Én fogalmának megkonstruálásakor.

[Az Én] gyakorlati *egység*, melyet az ideiglenes áttekintés érdekében [mintegy gyorsírásszerűen – P. Cs.] hozunk létre. Az Én nem más, mint élményeink emlékképeinek összessége, az általuk kiváltott asszociációkkal együtt. Az az emlék–hangulat–érzék komplexum, amely egy bizonyos testhez, az emberi testhez kapcsolódik, kapja meg az *Én* vagy *Ego* elnevezést. Ez azonban nem szabad, hogy félrevezessen minket, és azt higgyük, hogy a kialakult elnevezés vagy név valamiféle döntő kiindulópont lenne. Az elsődleges tény nem az Én, az Ego, hanem az elemek, az érzékletek. Az elemek alkotják az Én-t [...], mikor Én meghalok, [...] csak egy eszmei, mentális gazdasági egység, és nem egy valós egység szűnik meg létezni.

Mach 1897. 19–20

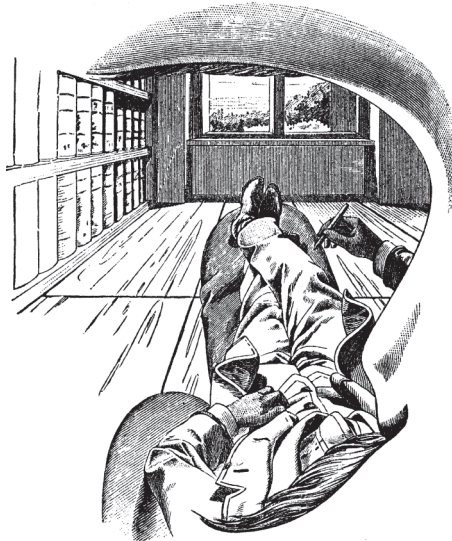
Machot sokszor jellemezzük a Monarchia felbomlásának vateszi átélőjeként, aki a társadalmi dezintegrációt az Én dekonstruált felfogásában is képviselte volna (Nyíri 1980). Ez azonban a dolognak csak az egyik oldala. Mach sok sikere, vagy ha akarjuk, hanyattatott vándorlása városok, Graz, Prága, Bécs, és tudományterületek, fizika, filozófia, pszichológia között, ezt a gondolatmenetet pozitívnak s előremutatónak tartotta. „Úgy érezzük, hogy az élet igazi gyöngyszemei az állandóan változó tudattartalmakban rejlenek, s hogy a személy pusztán egy indifferens szimbolikus, jelképes fonál, melyre ezek a gyöngyszemek fel vannak fűzve” (Mach 1910. 234–235).

A filozófiai szubjektum fogalmának a dekonstrukciója egy test elnevezéseként használt, praktikus gyorsírásként kezeli a szelf fogalmát. Mach pozitívan is bemutatja, hogy mindebben a saját testre vonatkozó reprezentációnak különleges jelentősége van. Az 1870-es években, még Grazban, ő vizsgálta elsőként a sajáttest-érzék jelentőségét a vizuális lokalizációban, s ezzel a test perceptuális leképezését a kísérleti pszichológia témájává tette (a 3. ábrán látható igen kifinomult forgató berendezésekkel; Mach 1875).



3. ábra. Mach forgató berendezése a furcsa székekkel közepén, a testvázlat vizuális észlelési szerepének tanulmányozására (Boring 1942. 538 alapján).

Mach személyesen is értelmelte, hogy hogyan adja a saját testképünk az Ego referenciáját. Míg a kiválóan rajzoló James a belső tudatállapotok absztrakt, hullámzó lepedő-szerű mozgását képzelel el, Mach a saját testét rajzolja le mint az éppen a testről író szelf referenciáját (4. ábra).



4. ábra. Mach saját rajza a testvázlat szerepéről a szelf-reprezentációban (Mach 1927. 13)

### 3. Mach és Dennett affinitásai

Mach gondolatai, mint már másutt is rámutattam (Pléh 1998, 2010), érdekes kapcsolatban vannak Daniel Dennett 100 évvel későbbi szkeptikus szelf és tudat dekomponálási felfogásával. Melyek ezek a hasonlóságok?

- (1) Dennett (1998) szerint, kognitív teljesítményeink „lágy” attitűdök, a világhoz felvett hozzáállások következményei. Ilyen hozzáállás például az intencionális hozzáállás. Ez hasonlít ahhoz, ahogy Mach az Ént, vagy egyáltalán a tárgyfogalmakat sajátos, praktikus beváló gyorsíróként fogja fel.
- (2) Azért használhatjuk őket, mert ezek gyakorlatilag beválnak. Mach ugyanezt hirdette utilitáriánus ismeretelméletében, a gazdaságosság elvét alkalmazva.
- (3) Ezt a pragmatikus használhatóságot az magyarázza, hogy ezek evolúciós történetükben bontakoztak ki (Dennett 1991, 1997). Mach még a korabeli Darwin ígésében él. A térlátást például saját ismeretelméleti könyvének első kiadásában pusztán az idegrendszer struktúrájával magyarázza. A második és további kiadásokban azonban már rámutat arra, hogy a térlátás rendszere azért alakult ki, mert evolúciósan fontos volt számunkra, illetve őseink számára a fák közt való közlekedésben.
- (4) Sem az elme felépítésében, sem kibontakozásában nincsenek misztikus, lényegi, statikus mozzanatok. Minden állandó változás és átalakulás tárgya, ahogy azt már Mach is gondolta.
- (5) Az Én és a tudat, ahogy Dennett fogalmaz, nem rögzített kiindulópontok és azonosítható belső helyek. Olyan változó elvont entitások ezek, mint a *súlypont*, amely nagyon fontos tájékozódásunkban, mégsem úgy ragadhatóak meg, mint maga az *asztal*.
- (6) Van azonban egy fontos eltérés. Míg a test mint referenciapont Dennett számára is fontos, emellett azonban – Machtől eltérően – Dennettnél (1998) megjelenik a narratív Én-felfogás is. Az Én gyorsírássá való válásában különleges jelentősége van a saját magunkról mondott történeteknek. Ez a narrativizáció jellegzetes 20. század végi új vonás.

### 4. A testvázlat megjelenése a klinikumban és a fejlődésben

A 20. század első harmadában igen jellegzetes klinikai elképzelések is megfogalmazódtak a testvázlat szerepéről a szelf működésében. Paul Schilder (1886–1940) volt e felfogás legjelentősebb képviselője a német-osztrák nyelvterületen, majd Amerikában is. A pszichiátriai gyakorlatot, a filozófiai múltat és a pszichoanalitikus emberképet próbálta integrálni a testvázlat fogalma köré. Schilder agyvérzéses és egyéb agysérült betegeknél megállapította, hogy bizonyos agyterületek sérülései az Én-kép elvesztésével járnak, és ennek alapján alakított ki elkép-

zelését arról, hogy a saját test a személyiség integritásában referenciarendszer szerepet tölt be. Starobinski (1990) bemutatja, hogy ez a felfogás hogyan kapcsolódik a Freud előtti német pszichiátriához s magához Freudhoz. A tágabb német örökség a szomatopsziché fogalma, mely Wernickétől ered. Wernicke (1894) nemcsak afáziakutató volt, hanem alapos tünettan-rendszerező is. A téveszméket három típusba sorolta. Allopszichikus (másra vonatkozó), autopszichikus (magamra vonatkozó) s szomatopszichikus (a testre vonatkozó) téveszmékről beszélt, s ezzel egyben az Én rétegeit is feltárni vélte. A szomatopszichikus Én, a testi reprezentáció központi szerepe a német pszichiátriában átfogó eszme volt, a Freud-életrajzból ismert bécsi professzornál, Theodor Meynertnél is megjelent. Eszerint Énünk alapja a testi Én. Freud ezt egészíti ki Schilder (és Starobinski) értelmezésében az ösztönkésztetésekkel átítatott testi Énné.

Schilder Carl Wernicke szomatopsziché fogalmát, Sir Henry Head poszturális testmodelljét és Freudnak azt a gondolatát kapcsolta egybe, hogy az Ego elsősorban testi Ego. Így jutott el saját megfogalmazásához, mely szerint a testképnek alapvető szerepe van az ember saját magával, embertársaival és a környező világgal kialakított kapcsolatában. Schilder az évek során számos cikket írt erről, melyek 1935-ös *The Image and Appearance of the Human Body* című könyvében (Schilder 1999) összegződtek, amit a legtöbbre tartott kései munkái közül (Zifferstein 1966. 458).

Az angol orvosi világban kevésbé filozofikusan, inkább az élettanból indulva jelenik meg a testi reprezentáció gondolata. Sir Henry Head (1861–1940) a saját magán végzett korai szomato-szenzoros kísérletekből (elvágtá a rostokat saját kezén!) és páciensekkel kapcsolatos megfigyelésekből arra a következtetésre jutott, hogy a központi idegrendszerben a saját test jellegzetes átfogó reprezentációja alakul ki. Ez az, amelyet később Penfield közvetlen ingeres kísérletekkel agyi homunkuluszként azonosít.

Head a végtagokból érkező afferentáció elvesztését tanulmányozta, még saját magán is. Arra jutott, hogy az afferentáció egy igen határozott központi önképet, neurális testvázlatot képvisel, s ennek a testvázlatnak a zavarai társas és térbeli orientációs zavarokhoz vezetnek. A klinikumban vezető gondolat marad ez, a testséma zavarainak részletes elemzése a testfél s az egyik téri fél „elvesztésének” (*neglect*) zavaraiig (Karádi 2008).

Head séma-fogalma tágabb jelentőséget is kapott a modern pszichológiában. Bartlett (1932/1985) séma-fogalma Head testséma-fogalmának analógiájára képzelet el az értelmes emlékezés folyamatát is. A társas eseményekből kiemelt séma mint aktív viszonyítási rendszer irányítja a felidézés folyamatát. A kanadai pszichológus Donald Hebb pedig 1960-ben bemutatta, hogy szakítani kell a naiv viselkedéseméletnek a szelfet lényegében tagadó, vagy a testtel azonossá tevő felfogásával. A szelf önálló viszonyító rendszerré tételében a testséma válik fontos integráló rendszerré érzéki tapasztalatainkban, mely a fantomvégtagok, a testen kívüli élmények (pl. vadászrepülőknél, ingermegvonásnál) tanúsága sze-

rint a szelf legfontosabb vonatkoztatási kerete, s mint ilyen a kognitív pszichológia, a belső világ újrafelfedezésének is fontos támpontja. Maga a szelf Hebb értelmezésében két összetevőből áll: a test mentális leképezéséből, a testvázlatból s egy elképzelt testetlen énképből.

Egy másik irányban is középpontivá vált a testvázlat alapú, centripetális szelf-értelmezés a 20. század közepén. Henry Wallon (1879–1962), a francia pszichológus-orvos, gyermekgyógyász és neurológus, továbbá baloldali, később egyenest marxista nevelésteoretikus, a klinikai testvázlat gondolatmenetét fejlődési perspektívába helyezte. Wallon (1934, 1942, 1958, 1971) kortársával, Piaget-val szemben, három mozzanatot hangsúlyoz a gyermek fejlődésében. Három olyan dolgot, melyek ritkán szoktak együtt járni mai felfogásunkban. Wallonnál a társadalmi alapú materialista világnézet adja a mögöttes keretet a meglepő szintézishez.

- (1) Az affektivitásnak elsődleges szerepe van a gyermek fejlődésében. Nem csak az intellektus fejlődik.
- (2) A fejlődésben kitüntetett szerepe van a „másoknak”. A fejlődés nem pusztán individuális kibontakozás, az Én és a Másik együtt bontakoznak ki a gyermeknél, miként azt már Baldwin (1894a, 1984b) is hangsúlyozta.
- (3) A fejlődésben az első életévben kitüntetett jelentősége van a saját testnek mint referencia-rendszernek, s általában véve a mozgásnak.

A testi referenciarendszer a kora gyermekkorban Wallon szerint központi vezérlő erejű poszturális sémát képez (Wallon–Lurcat 1962). A gyermeki test egy poszturális séma keretében mozog, amely megakadályozza a szolipszizmust, s a tudatot egyszerre helyezi el a világ testi referenciarendszerébe s a „mások” világába. Ahogy filozófus értelmezője s követője, Maurice Merleau-Ponty megfogalmazta, ebbe beletartozik „testem helyzetének észlelése a függőlegeshez, a vízszinteshez és a környezet bizonyos más fontos tengelyeihez képest” (Merleau-Ponty 1996. 123).

Wallonnak nagy hatása volt a francia pszichológiára. A francia filozófiai pszichológusok, mint Merleau-Ponty, Wallonból kiindulva hangsúlyozzák a test alkotta referencia-rendszer kitüntetett szerepét. A pszichoanalitikusok, mint például Jacques Lacan (1949) majd azt fogják hangsúlyozni, hogy Wallonban (1934) egy sajátos kettősség rejlik. A mi terminológiánkban szerintük Wallon a centripetális és a centrifugális szempontot egyszerre hangsúlyozza. Értelmezésükben Wallon az Én keletkezésében jelentős szerepet tulajdonít a poszturális sémának és ugyanakkor a mások szerepének. Lacan, ahogy tanítványai rekonstruálják, ennek megfelelően képzelettel el saját szemiotikai Én-kép fogalmát is, melyben a testkép, a másik reprezentációja s az Én ideál egyaránt szerepet játszanak.

A centripetális felfogás tehát a szelfet belülről kiindulva kifelé konstruálja meg. A belső, minimális szelfet a testreprezentációra és az önmagunk által kezdeményezett cselekvésekre vonatkoztatva fogalmazza meg. A holisztikus

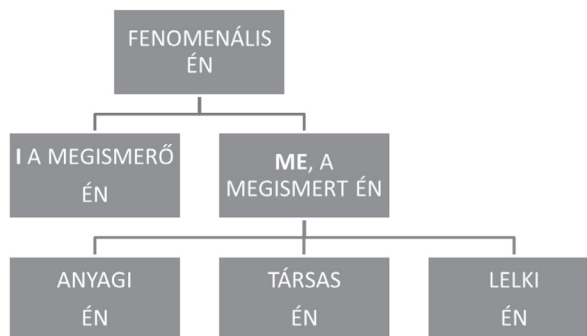
mozzanatot képviseli a testvázlat, az önindította mozgás problémája pedig a cselekvés és az azt megvalósító aktusok kettősségével felveti, hogy a cselekvéses szelf-képhez hozzákapcsolódik a kezdeményezés és a cél képzetrendszere, miként az 5. ábra megpróbálja összefoglalni.



5. ábra. A centripetális felfogás összképe a testvázlat és a magunknak tulajdonított cselekvés szerepéről a szelfben

### III. A CENTRIFUGÁLIS FELFOGÁS

A 19. század második harmadában, a modern pszichológia keletkezésének idején a belülről, a testvázlatból kiinduló felfogások mellett ugyanilyen erővel jelennek meg azok a felfogások is, amelyek a lebontott szelfet az interakciókból, mások felől, a „társas epidermisz” irányából próbálják meg felépíteni. Akárcsak a szelf viszonylagos stabilitásának problémáját, az ezzel kapcsolatos dilemmákat is igen határozottan megfogalmazta már William James, amikor a személyiség első és harmadik személyű perspektívából való megközelítéséről beszél. James különbözteti meg a *megismerő Ént* és a *megismert Ént*. A megismerő Én, az első személyű kartéziánus perspektíva, a megismert Én pedig a harmadik személyű szociális perspektíva. Felfogását e két kulcsfogalom viszonyáról a 6. ábra összegzi.



6. ábra. James felfogása a fenomenális szelf szintjeiről

A társas oldalról James világosan exponálja a szerepviszonyok jelentőségét: „Őszintén megvallva, az embernek annyi társas Énje van, ahány egyén felismeri őt.” Ez a sokrétegűség versengéshez és szelekcióhoz is vezet.

Gyakran kerülök szembe azzal, hogy ki kell álljak egyik empirikus szelfem mellett, miközben a többit háttérbe szorítom. Nem mintha nem szeretnék, ha lehetne, egyszerre fess, testes, jól öltözött s kiváló sportoló, milliomos s szellemes *bon-vivant*, s nőcsábász, s ugyanakkor filozófus, emberbarát, államférfi és katona, Afrika-kutató, meg rímfaragó és szent lenni. Ez azonban egyszerűen lehetetlen. [...] Gondolkodásunk [...] kiválasztja a lehetséges szelfek vagy szereplők egyikét.

James 1890. 310

Ugyanakkor a „lelki” vagy – ma azt mondanók – minimális Én a testképből és a belső beszédből származik.

A „szelfek szelfje” [...] javarészt ezekből a fejmozgásokból vagy a fej és torok mozgásaiból áll elő, [...] lelki tevékenységünk átélése javarészt azoknak a testi tevékenységeknek az átélése, melyek igazi természetével legtöbbször nem is törődünk.

James 1890. 321–322

A 19. század végi funkcionista amerikai pszichológiában James, majd Baldwin kapcsolja össze először ezt a felfogást egy sajátos *alter*, vagyis másból kiinduló fejlődés-elképzeléssel. Baldwin gondolatmenetében a primitív cirkuláris reakcióból az utánzáson keresztül eljutunk a társadalomig. Ahogy saját maga összefoglalja életművét:

Az ember pszicho-biológiai oldalát a cirkuláris reakció elve foglalja össze.<sup>2</sup> Az élet e kiinduló aktusának változataiból származnak a fő alkalmazkodások: a tudatos és a társas illeszkedés, az utánzás, a feltalálás és az akarat [...] Pszicho-szociológiai értelemben ugyanez az elv működik megszakítás nélkül az imitáció különböző szakaszaiban.

Baldwin 1930. 124

Az „ego” és az „alter” együtt születnek meg. [...] Saját magam önmagamnak érzése Téged utánozva bontakozik ki, s Téged annak révén érzek Te-nek, ahogy kibontakozik Ön-érezésem. Mind az ego, mind az alter alapvetően társas tehát; mindkettő socius, s utánzó reakció.

<sup>2</sup> A cirkuláris reakció elve szerint a mosolygó ember, például a mosolygó baba, mosolyt vált ki a társaiból. Ez a mosoly azután tovább fokozza a baba mosolygását.



S mindez elvezet a társadalomig is.

Az eredetileg a cirkuláris reakcióban megjelenő adok-kapok, mely lényegében utánzó jellegű, alkotja a személyi növekedés dialektikájának alapját. A társadalom, általánosan fogalmazva, nem elszigetelt egyének összessége, hanem épp ellenkezőleg, az egyének egy közös társadalmi protoplazma differenciációi. Mindez elvezet ahhoz a következtetéshez, hogy az egyén nem társas egység, hanem társas következmény. Egymás tagjai vagyunk. Az egyéni és társadalmi élet ellentétei, konfliktusai és ellentmondásai olyan késői fejlemények, melyeket a reflektív és etikus gondolkodás megjelenése élez ki.

Baldwin 1897. 15

James gondolatainak szociológiai értelmezésében kitüntetett szerepe volt Georg Herbert Meadnek (1863–1931). Mead egy hármasságot képzel el az Én felépítésében. A minimális szelf, a testi oganizmikus Én („I”) másokkal interakcióban válik szelffé, reflektált Énné. Mead szerint a kiindulópont a testi Én, az „I”. A „Me”, a harmadik személyű külső Én, a visszajelzések alapján alakul ki, s ez kapcsolódik össze a minimális testi énnel a szelf kibontakoztatása során. A „Me”, a társas Én mások hozzáállásainak összessége, amelyeket egy egyén feltételez.

Ez a kölcsönösségi felfogás ego és alter konstrukciója között a pszichológiában sokáig háttérbe szorult, s a fővonalbeli pszichológia a személyiség rétegeit a mások reprezentációjának kérdéséről függetlenül vizsgálta. A 20. század végére alakul ki ismét a szintézis. Markus és Nuriya (1986), Markus és Cross (1990) alkítottak ki egy olyan szintetikus felfogást, részben kérdőíves ön-kép adatokkal is alátámasztva, melyben a szelf interperszonális fejlemény, mely szinte teljesen a másokkal folyó interakciókból származik. Ez az „új szintézis” a fejlődés-lélektan, a szociálpszichológia és a személyiséglélektan újra összekapcsolása, miként az száz éve Baldwinál is megvolt, kiegészítve azzal, hogy beemeli a mai fejlődési pszichoanalitikus szelf-pszichológia elképzeléseit is a szelf korai kibontakozásáról. A centrifugális elképzeléseknek ez az újrafelfedezése egyben rugalmasabb szelf-fogalmat eredményez. Míg Jamesnél a hangsúly a szelekción van, az új felfogások az életút során változó szerepkészletek és ezzel a potenciális szelfek kérdését emelik ki. Ebben a konstrukciós törekvésben kapcsolják majd össze a centripetális és a centrifugális felfogásokat a magunknak szóló elbeszélések közvetítésével.

#### IV. A SZÁNDÉKOSSÁG FELÉPÍTÉSE MINT A SZELF MIVOLT KULCSKÉRDÉSE

##### 1. A szelf mint ágens kibontakozása

Az utóbbi fél évszázad pszichológiájában a centrifugális és a centripetális hagyománynak sajátos, ha nem is mindig összhangja, de párbeszéde alakul ki. Ennek kulcsmozzanata az *önfelismerés és a szándéktulajdonítás összekapcsolása*. Centripetális perspektívából nézve a szándéktulajdonítás a testvázlatból kiinduló önkép megalkotásának egyik kulcsproblémája lesz. Hogyan tulajdonítunk szándékot másoknak és magunknak, hogyan értelmezzük a fizikai mozgást mint sajátos ígéreteket vagy fenyegetéseket hordozó biológiai mozgást, stb. A centrifugális perspektívából nézve az önfelismerés, a mások felismerése és a szándéktulajdonítás lesz az a kulcsmozzanat, ahol az eredeti társas Én, a harmadik személyű nézőpontból tekintett Én nem valami bonyolult interakcióban, hanem nagyon is elemi biológiai interakcióban kreálja meg az átélő Ént.

Ennek egy sajátos történeti mozzanata a szándékos mozgás értelmezésének sorsa a pszichológiában.

##### 2. Mozgás és a szelf

A filozofikus centripetális felfogások, mint láttuk, egy átfogó testképben találják meg az Én mivolt valamilyen referenciáját. Ezzel párhuzamosan, a 19. század végétől végbemegy egy analitikusabb értelmezése magának a cselekvésnek is, mind a saját cselekvésnek, mind a másoknak, akár egy másik állatnak tulajdonított cselekvésnek is. Legalább három olyan terület volt, ahol a cselekvés folyamatos újraértelmezése döntő szerepet játszott a 20. század fordulóján (Pléh 1998).

- (1) Az *állati cselekvés teleológiája*, amely a reflex-aktusok és a cselekvések viszonyát próbálja meg tisztázni.
- (2) Az *intencionalitás* fogalmának, ennek a Brentanótól (1911/1994) eredeztetett filozofikus gondolatmenetnek a *rávetítése a mozgásszervezés problémájára*.
- (3) A *cselekvéses szerveződés feltételezett változása az evolúció során*.

A cselekvés fogalmának értelmezésével kapcsolatos egyik alapvető kérdés a 19. és 20. század fordulóján Jennings és Loeb máig releváns vitájában testesül meg. A teleologikus koncepció (Jennings 1906) feltételezi, hogy az állati cselekvések sajátos biológiai funkcióval és a funkcióból levezethető biológiai célkövetéssel s szervező elvekkkel bírnak. A radikális mechanisztikus felfogás szerint viszont (Loeb 1900) nincs cselekvési funkció, pusztán viselkedési mechanika és kémia.

Az amerikai pragmatikus filozófiában Edwin Holt (1873–1946) ezt a kétféle felfogást, mint évtizedek múlva Dennett tenné, két kiegészítő hozzáállásként képzei el.

Nagyon sokan vagyunk, akik úgy gondoljuk, hogy a viselkedés reflexes aktusokból áll össze. Ez igaz a végrehajtó működések, folyamatok szintjén. Ebben az értelemben azonban végső soron a korallzátonyok is pozitív és negatív ionokból állnak. A biológus, a földrajztudós és a hajóskapitány azonban nem értené meg a korallak lényegét, ha pusztán így értelmezné őket.

Holt 1915. 212

Fontos kérdés, mondja Holt, hogy mit is csinál az állat. A szervezetek a környezet valamely tárgyához vagy tényálláshoz viszonyítva mozognak.

Az állat mint egész viselkedését nem lehet a közvetlenül ingerek kifejezéseiben leírni, csak azokkal a környezeti tárgyakkal operálva, amelyek az állat viselkedésének célját képezik. Pontosán ez az eltérés a reflexes aktusok és a sajátos reakciók vagy viselkedés között. Mi történik például, ha megpróbáljuk leírni a madarak vándorlását? Vajon a madár mozgása a fűhöz, vagy a házakhoz igazodik? Nem. A madár déli irányba repül. Viselkedését egy sokkal átfogóbb kontextus irányítja.

Holt 1915. 76

Ezt a gondolatmenetet folytatta Egon Brunswick funkcionista cselekvésértelmezése is, de évtizedek múlva hasonló felfogást hirdetett a mozgások és a cselekvések viszonyának elemzésére a Vigotszkij-iskola is. Vigotszkij (1896–1934) a 20. század első harmadának orosz-szovjet pszichológusa, a szocializációs gondolatokkal összhangban fejtett ki egy közvetítési internalizációs koncepciót minden lelki jelenségről, de ezen belül a szelfhez hasonló fogalmakról is. Elképzelésében a jeleknek döntő jelentőségük van a tudásátvételben. Az interiorizáció folyamatának lényege az, hogy ami eredetileg külső kontroll volt, például a társadalom és a felnőttek utasítása, ahogy munkatársa, Lurija később megmutatja, fokozatosan belsővé válik. A nyelv egy szabályozási aspektusként vezet a saját életkép és önkép megjelenéséhez.

Az iskola képviselői három keretben fogalmazzák meg cselekvések és aktusok viszonyát ezen az interiorizációs felfogáson belül. Lurija (1974, 1987) neuropszichológiájában és fejlődéslelektani tanulmányaiban arra mutat rá, hogy az elemi aktusokból összeállított bonyolult viselkedések tervezésében döntő szerepe van a prefrontális területek működésének. Ez sérül a homloklebeny károsodásainál és ez éretlen akkor, amikor a kisgyermek képtelen még átvenni a környezet irányító szerepét és azt belső tervezéssé tenni. A. N. Leontyev (1979) pedig a végrehajtó működések, az aktusok és a cselekvések hierarchiáját próbál

ja meg tisztázni, ahol a cselekvés lesz az a szint, amelyhez szándék tartozik, míg az egyedi aktusok csupán megvalósító értékűek. Végül Galperin (1980) ezt a fel fogást összekapcsolja a kultúraátadás eszközszerű koncepciójával. Az eszközök, például egy kanál használati szabálya, releváns cselekvési mintákat képviselnek a gyermek számára; a gyermek a kultúrát az eszközhasználat átvétele révén sajátítja el.

Megjelenik az önfelismerés problémája biológiai kontextusban is. Ennek két alapvető újdonsága van az utóbbi negyedszázadban:

- (1) A testileg megalapozott szelf összekapcsolódik az önfelismerés kérdésével.
- (2) A másik szerepe, a szelf-keletkezés szociális elve, összekapcsolódik az empatikus mozgásleképezés kérdésével. Mozgásszervezés és mozgásutánzás egymásra találnak a tükroneuron koncepcióban.

### *3. Az önfelismerés kérdése*

Az 1930–1960-as évek korai elképzelései az utánzás lehetséges szerepéről, például Miller és Dollard, majd Mowrer munkái (korabeli értékelő összefoglalásuk Marton–Szirtes 1967) elvezetnek olyan összehasonlító lélektani gondolatmenetekhez, mint Marton Magda munkája, aki az elsők között próbálkozik tükör előtti önfelismertetéssel Rhesus majmognál, összekapcsolva a szelf keletkezését a vizuális-poszturális testmodell megjelenésével főemlősöknél (Marton 1970).

Gallup (1970) csimpánzoknál igazolta ezt a teljesítményt, szemben más majmokkal. Az 1970-es években David Premack (Premack–Woodroff 1978) az önfelismerést a tudatelmélet problémájaként kezdi el csimpánzoknál értelmezni. A szelf kritériuma az lesz, hogy saját testén javít-e az állat egy a tükörben meg látott foltot, mint már Gallup (1970) rámutatott. Gergely (1994) rámutatott, hogy maga az önfelismerés csupán kiinduló lépés a tudatelméletben, egymás ágensnek tételezésében. Azóta ennek óriási irodalma lett, amire most nem is térünk ki (Call–Tomasello 2008 jó összefoglalás a főemlősökre). A mai kérdés sokszor már az, hogy vajon más okos fajoknál, például delfineknel, elefántoknál van-e indikációja az önfelismerésnek, illetve a törzsfajlódás egy másik ágán, a madaraknál vajon van-e. A mi szempontunkból itt az történik, hogy a centripetális, a testből kiinduló szelf-koncepciók összekapcsolódnak az önfelismeréssel.

Mindez elvezet ahhoz a kérdéskörhöz, hogy milyen szerepe van az önfelismerésnek és a szándékutajdonításnak a kulturális tanulás elemi fokaiban, ahogy azt Tomasello (2002), valamint Csibra és Gergely (2007) megfogalmazza. A tekintetkövetés, a célértelmezés és a partner intencionalitásának értelmezése hogyan vezetnek el különböző fokozatokként az emberi értelemben vett szelf, a minimális szelf előfokaihoz. Itt is a test körül mozgunk, csak a testnek igen különböző használatairól beszélünk.

#### 4. Saját mozgás és mások mozgása

A társ-észlelés és a saját test leképezése, valamint a cselekvésszerveződés közötti sajátos kapcsolatok nagy karriert befutott fogalma a Rizolatti, Fadiga és más olasz kutatók által 1996-ban először leírt *tükörneuron-rendszer*. Marton Magda (1970, 2003) hangsúlyozta már a tükörneuronok feltárása előtt is: fel kell tételeznünk, hogy kapcsolat van a centripetális mozzanat, a testvázlat kialakulása és a sajátosan a másokra való odafigyelés között a törzsfajlás és az egyedfejlődés során. Valamilyen értelemben a másikról érkező vizuális jelzések mozgósítják a saját test reprezentációját. Ez a folyamat lehet felelős a főemlősökre, és azután az emberre olyan kitüntetetten jellemző sajátos integrált testvázlaton alapuló utánmozgásos empátiáért (ami eredendően egyfajta utánmozgás lenne), a finom mozgások utánzásáért, s azért is – amit az anyukák jól tudnak –, hogy a nyelvtanulás korai szakaszaiban a gyerekek megoldják azt a paradoxont, ami az arc irányítására jellemző. A nyelv elsajátításában a gyerek a gondozói (anyai) mozgások vizualitását használja mintaként a saját mozgás beállításához. Ezt a két mozgást integrálni kell, tudtuk már régóta, viselkedéses evidenciák alapján, s a tükörneuron-rendszer lenne a felelős idegrendszeri struktúra, mely a minimális szelf és a Másik közös konstrukciójáért lenne felelős. Rizolatti szisztematikus kutatásai nyomán kiderült, hogy van egy olyan különleges sejtesoport, elsősorban a premotoros agykéregben, amely nagyjából ugyanúgy reagál, ha az állat maga csinál valamit, s amikor látja a másikat a mozgást végezni. Ennek a szándék–mozgás–látvány leképezésnek kulcsszerepe lenne a nyelv, de a szelf megjelenésében is az emberré válásban. Ez az, amit Rizolatti és Arbib (1998) egyenértékűségi tükör hipotézisnek neveznek.

Agyi képalkotást használó vizsgálatok ezt a rendszert embernél is kimutatták. Ez a tükörneuron-rendszer lenne sokak szerint az én-tudat alapja is. Ramachandran szinte azonnal az első tükörneuron közlemények megjelenése nyomán lelkes esszében kommentálta, hogy a tükörneuron-rendszer az emberi evolúció „nagy ugrásainak” nyitja lenne. Maga a tükörneuron-rendszer tenné lehetővé a társas tanulást, és azt, hogy a hangadás és hangészlelés szimmetrikus közlési rendszert alakítson ki. Ramachandran (2011) később ezt úgy finomítja, hogy a tükörneuron-rendszer sajátos együttmozgások exaptációs hatásai révén vezethetett el a nyelv s a szelf előfokaihoz. Rizolatti és Arbib (1998), miközben a nyelvre értelmezik, egyben egy sajátos cselekvésemeléttel is összekapcsolják a tükörneuron-rendszert.

- (1) Az utasítások, majd a deklaratívumok, a kijelentések a nyelvészetből ismert esetgrammatika logikáját követő szerkezete (Fogd meg A-t, Józsi fogja A-t) megfelel a mozgató és a tükörneuron-rendszer parancsszerkezetének. A mozgásparancs-rendszer lenne a nyelvtani szerveződés kiindulópontja.
- (2) Többlépcsős átmenetek vannak a kezdetben nem kombinatorikus orofaciális mozgató rendszertől a kombinatorikus kar–kéz-rendszer felé. Rizolatti

és társai felfogásában a gesztusrendszernek döntő szerepe van a nyelv keletkezésében. Ez összekapcsolódik a kombinatorikával. Biológiai tartalmát tekintve evolúciósan elindulva a kutyáktól az emberig, kezdetben a tükörneuron-rendszer egy nem kombinatorikus, csak az arccal kapcsolatos rendszer volt. A későbbiekben azután megjelenik egy kombinatorikus kar-kéz rendszer, vagyis először a gesztusok kombinatorikusak a tükörneuron-rendszerben, s ez teszi később a hangok világát is kombinatorikussá.

Valamelyik szakaszban egy kar-kéz közlési rendszer egészítette ki az orofaciális rendszert. Ez a fejlemény nagyban módosította a hangadásnak és ellenőrzésének a jelentőségét. Míg a zárt orofaciális szakaszban a hangok keveset adtak hozzá a gesztusüzenethez, addig mostani hozzákapcsolásuk a gesztusokhoz lehetővé tette, hogy felvegyék azt a nyitottabb referenciális jelleget, amelyet a kar-kéz-gesztusok már elértek.

Rizolatti–Arbib 1998. 193

Eközben a „kiterjedt, de csak akciófelismerésre használt tükörneuron-rendszerről áttértünk egy emberszerű szándékos közlésre használt tükörrendszerre” (uo.), s ez a szándékrendszer felelne meg a minimális szelfnek.

Mindez eléggé spekulatív felfogás, amely sok vitát kavart a nyelvkeletkezés értelmezésében is (Pléh 2014). Mindenesetre a tükörneuron-rendszer egy új, izgalmas jelölt arra nézve, hogy az agyfejlődés általános átalakulásaiban vannak-e kitüntetett minőségi változások. Arbib számos munkájában, többek között egy 2013-as könyvében is megpróbálja megmutatni, hogy a prehumán szakaszoktól, az arcot irányító tükörrendszertől eljutunk egy kéz alapú kommunikációs rendszerhez, majd egy akusztikus értelemben vett protonyelvhez. Michael Arbib szerint a tükörneuron-rendszer volt felelős azért, hogy kialakult egy protonyelv, ahol a mozgásrendszer lenne a nyelvtani rendszer kiinduló pontja. A tudásszerveződés magasabb szintje megfeleltethető – ez nem az én kifejezésem, hanem a neurobiológus Arbib használja így – az esetgrammatika logikájának. Arbib (2005) rendszerezi, hogyan vezet az út a tükörrendszertől a nyelvhez:

(I) Prehumán szakaszok

(1) Megragadás

(2) A megragadás tükörrendszere (majom, ember)

(3) A megragadás utánzása sokszori bemutatás alapján (csimpánz, ember)

(II) Hominid vonal

(4) Összetett utánzási rendszer, kombinatorikus utánzással

(5) *Protojelek*: kéz alapú kommunikációs rendszer

(6) *Protobeszéd*: hajlékonyabb ellenőrzés a hangadó rendszer felett

Kritikai hangok is megjelennek a tükörneuron-rendszer magyarázó értékéről. Csibra (2007) szerint a tükörneuronok működése lehet pusztán következményes, a prefrontális lebeny viselkedést szervező általános tevékenységének következménye, és nem igazi oki tényező ezeknek a különleges humán teljesítményeknek (utánzás, empátia stb.) a keletkezésében. Az embernél számos más módon is megvalósulhat a cselekvésértelmezés, nemcsak a homályos lokalizációjú, de automatikus tükörneuron-rendszer segítségével. A cselekvésértelmezési rendszer alapja lehet a prefrontális rendszerben történő cselekvéstervezési leképezés.

A neurobiológiai és evolúciós részletek még tisztázandóak. Az azonban a történeti vázlat tekintetében fontos, hogy mára a testi kiindulópontú, centripetális s a társas indítású centrifugális szelf-felfogások összekapcsolódnak egymással. A saját test és a másik testének értelmezéséből kiinduló vonatkoztatási keret összekapcsolódik egy ágencia tulajdonítást tartalmazó cselekvéstagolással is. Ennek egy további mozzanata a kiterjesztett szelf-felfogás elbeszélő fordulatának megjelenése.

## V. A SZELF-ÉRTELMEZÉS NARRATÍV FORDULATA

A 20. század utolsó harmadában a szelf-fogalom alakulásának másik nagy fejleménye a minimális szelf és az önfelismerés, illetve a szelf és szándéktulajdonítás összekapcsolása mellett a *kiterjesztett szelf narratív értelmezése*. E tekintetben a humántudományok igen sajátosan reflektálnak a művészeti gyakorlatra. Arra a művészeti gyakorlatra, amit Kundera kísérletezésként fog fel, aki szerint: „Mind den kor regényei a szelf rejtélyével foglalkoznak” (Kundera 1992. 23). A szelf-fogalom szempontjából mindez úgy jelenik meg, mint a Mach bevezette „gyorsírásos rögzítéseknek” egy sajátos formája, olyan formája, amelyben a szelf és a kulturális közeg összekapcsolása magunknak mondott történeteken keresztül valósul meg.

Ebben az összekapcsolásban a filozófia oldaláról különleges szerepe van Daniel Dennett koncepciójának, az irodalomelmélet felől pedig David Lodge-nak. Dennett (1991, 1996, 1998) lényegében azt hirdeti, hogy a Mach által gyorsírással nevezett szelf-felfogás az önmagunknak tulajdonított szerzőségnek egy sajátos extrapolációja. „Véleményem szerint a szelf nem valamiféle régi matematikai kiindulópont, hanem egy olyan absztrakció, amely arra a számtalan tulajdonításra és értelmezésre (beleértve az öntulajdonításokat és önértelmezéseket) megy vissza, melyek az élő test életrajzát alkotják és melynek narratív súlypontja a szelf” (Dennett 1991. 426–427). Mindez azon alapszik, hogy az emberek állandóan történeteket mondanak maguknak, hogy értelmezzék világukat, s ezekben a történetekben, mint szereplők jelennek meg. Ez a kézenfekvő, de elképzelt szereplő maga a szelf. „Ennek az önéletrajznak központi őse a magunk

szelfje. S ha ezek után még azt kérdezzük, hogy mi is *valójában* a szelf, akkor kategória-hibát követünk el” (uo.). A szelf úgy jelenik meg ebben a felfogásban, mint egy sajátos konstrukció. Ha sok történetünk van, sokat beszélünk magunkról, akkor kell legyen egy szerző is.

Amikor ma narratív modellel fogalmazzuk meg a jövőt, a hagyományos dekonstrukciós filozófiai pszichológia képviselőinél, például Hume-nál, kevésbé vagyunk szenvedélyesek. A mi nemzedékünk számára nem az az érdekes, hogy megfogalmazzuk, hogy *a császár meztelen*, hanem hogy hasznos konstrukcióként mutassuk meg a kiterjesztett szelf fogalmát. Paul Bloom (2008) rámutat, hogy ez a felismerés a szelf viszonylagosságáról és dekomponáltságáról képes nemcsak a szelffel kapcsolatos kóros folyamatok, hanem például az önkontroll habozásairól is új eligazítást adni. Több szelf él bennünk.

Az irodalmár és filozófus Paul Ricoeur hermeneutikus ihletésű filozófiai értelmezése során hasonlóképpen gondolkodik szelf és elbeszélés viszonyáról. Valójában az elbeszélő racionalitás a történetmondáson keresztül próbálja meg értelmezni a világot. Az átfogó narratív elméletek szerint az elbeszélés valójában sajátos konstruktív szerepet játszik a modern értelemben vett Én-tudat vagy szelf kibontakozásában (Ricoeur 1999).

Kézenfekvő tehát érvényesnek tekintenünk a következő állítást: önmagunk megértése interpretáció, értelmezés. Az értelmezés viszont a maga részéről, más jelek és szimbólumok mellett, kitüntetett közvetítést kap az elbeszélésben; ez utóbbi pedig ugyanolyan sokat kölcsönöz a történelemnek, mint a fikciónak, egy élet történetéből fiktív történetet csinálva, vagy ha úgy tetszik, történeti fikciót (Ricoeur 1990. 138).

Ricoeur szerint az ember önértelmezése az elbeszélésekben kap kitüntetett terepet. Az elbeszélések pedig egyszerre fontosak a történelem számára és az irodalom számára. Igazából fiktív történeteket kreálva hozzuk létre önmagunkat, mint a lehetőségek világát. Az ember valójában egy elbeszélő hálózatban él, és ebben hozza létre, alkotja meg saját magát.

Az elbeszélés [*récit*], az elbeszélte történet azonosságára építve építi a szereplő azonosságát, s ez utóbbit nevezhetjük elbeszélte azonosságnak [*identité narrative*]. A történet azonossága alkotja a szereplő azonosságát.

Ricoeur 1999. 384

A történeteken keresztül jövünk létre mi magunk, mint a történetek hordozói. Ricoeur számára a narrativitás természetesen teológiai köntösben is megjelenik; ez lesz az a világ, amely kapcsolatot teremt a kinyilatkoztatás és a halandó egyén között. Lefordítva mindezt a mi világi megfogalmazásainkra, az elbeszélés teremt kapcsolatot önmagunk mivolta és mások között. A narratív identitás történetekből bomlik ki. Mi magunk – Ricoeur itt teremt kapcsolatot a belülről és kívülről induló felfogás között – kettős természetűek vagyunk. A szándékos és



az önkéntelen között lebegünk. Kiindulópont vagyunk és megismerendő dolog. Ricœur számára az Én és a test viszonya is különleges. A kiinduló terminus az *Én testem*. A testben – gondoljunk csak arra, amikor tapsolunk – a tárgy és az alany összeolvad. Nem tudjuk megítélni, hogy melyik kéz végzi az érintést, és melyiket érintjük meg. A két kéz az ágens és a tárgyszerep között ingadozik, miközben egyszerre nem lehetnek mind a kettő. Ez a példa is jól mutatja, hogy Ricœur számára a narratív identitás és a testi valóság összekapcsolódik: a narratív identitás az Én azonosságának testi és interperszonális pólusa közötti közvetítés eszköze lesz. Ricœur azt is világosan látja, hogy a narrativitás a primitív, vagy kiinduló szelfhez képest nemcsak vallási, hanem kultúrtörténeti értelemben is különleges fordulatot vett, a mi, fogalmazzunk így, mediterrán kultúránkban. A mi saját kultúránk sajátosan új módon hangsúlyozzák az elbeszélés szerepét az identitásban.

### *1. Narratív kibontakozás és a kulturális szelf*

Maga a Ricœur, Dennett s mások megfogalmazta kibontott elbeszélő szelf nem valami természet adta dolog, hanem sajátos kulturális szerveződés, a kiterjesztett szelf alapeleme. A sajátos európai kultúrában, ahogy David Lodge (1992, 2002) megfogalmazza, a 18. századtól, a nyomtatás elterjedésével, valamint a regényirodalom megjelenésével új fordulatot vesz a narratív önreflexió. Individuálizáljuk az eleve meglévő narratív szelf fogalmat. Kibontakozik a mindentudó író gondolata és az az eszme, hogy egy történetben, egy regényben három különböző sík van. Létezik *a külső cselekvések szintje, a belső tervek szintje és az érzések szintje*. E három szint egymásra vonatkoztatása adja meg a klasszikus regényirodalom sajátos egységét, s azt a kísérletezést, amiről Kundera beszél. A klasszikus irodalom ebben a tekintetben fejlődési irodalom, ahol minden valahol a hős kibontakozásában mutatkozik meg. A hős kibontakozása mintát teremt, ahogy Lodge (1992) felfogását illusztráló olvasókönyvében megfogalmazza, a mi saját kibontakozásunkhoz.

Mindez abból a szempontból is érdekes és izgalmas – ezen sokat vitatkoznak a pszichológusok és a filozófusok (lásd Pléh 2012, 2013) –, hogy ha a regényirodalomnak ezt a konstruktív szerepét komolyan vesszük, akkor azt is el kell hinnünk, hogy az önképnek és a szelfnek különböző szintjei vannak. Lodge és sokan mások azt gondolják, hogy ez így van. Az európai kultúrákra jellemző kulturális szelf ebből a sajátos, polgári irodalomból meríti forrását. Ez nem azt jelenti, hogy másoknak ne lenne Én-tudatuk, s még narratív szelfjük is. Van Én-tudatuk, szelfjük, amely azonban sokkal egyszerűbb csoportalapú narratív lehorgonyzásokon alapszik, és kevésbé individualizált Én-fogalmat eredményez.

El kell ismernünk, hogy az önálló individuális szelf nyugati humanista fogalma nem egyetemes, nem örökre adott s minden korra s helyre érvényes, hanem történeti s kulturális termék. Ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy nem jó gondolat, s hogy lejárt volna az ideje [...] Azt is el kell ismernünk, hogy az individuális szelf nem rögzített s stabil entitás, hanem tudatunkban állandón teremtődik és módosul, a másokkal folytatott interakciók során.

Lodge 2002. 91

Visszatéve kiinduló kérdésünkhöz: az ember szelf-érzésének magját, az ún. minimális szelfet centripetális, a testérzésből s a saját aktivitásból fakadó tényezők alakítják. Erre épül rá egy centrifugális réteg az interakciók s szerepek világából. Az elbeszélések alakította szelf ez utóbbinak egy kiemelt jelentőségű vezető formája, amely a modern regényirodalom révén a mi kultúrákban különösen artikulált formát kapott.

Érdekes és tanulságos, hogy a 20. századi regényirodalom ezt a fejlődéselvű narratív szelf-fogalmat megkérdőjelezi, párhuzamosan a szelf tudományos dekomponálásával. Olyan helyzetek teremtetődnek, ahol nem világos számunkra, olvasók, majd a filmeknél a nézők számára, hogy mi a lényege, mi az egysége és mi a szándéka a cselekménynek. Mindezt nem válságként kell értelmeznünk, hanem világos figyelmeztetésként a kultúra mai művelőjének. Az írók már száz éve észrevették, hogy megkérdőjeleződik a kétszáz éven át kialakult hitünk a hős világos terveiben és az író mindentudásában. Mi pedig most észrevevesszük, hogy maga a szelf is megkonstruált fogalom.

## IRODALOM

- Arbib, M. 2005. From Monkey-Like Action Recognition to Human Language: An Evolutionary Framework for Neurolinguistics. *Behavioral and Brain Sciences*. 28. 105–167.
- Baldwin, J. M. 1894b. Imitation: A Chapter in the Natural History of Consciousness. *Mind*. 3. 26–55.
- Baldwin, J. M. 1895. *Mental Development in the Child and the Race. Methods and Processes*. New York, MacMillan.
- Bartlett, F. C. 1932/1985. *Emlékezés*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Gondolat.
- Berrios, G. E. – Markova, I. S. 2003. The Self and Psychiatry: A Conceptual History. In T. Kircher – A. David (szerk.) *The Self in Neuroscience and Psychiatry*. New York, Cambridge University Press. 9–39.
- Bloom, P. 2008. First Person Plural. *The Atlantic*. 302/4. 90–98.  
www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/11/first-person-plural/307055/ (legutóbbi hozzáférés: 2015. szeptember 15.).
- Boring, E. 1942. *Sensation and Perception in the History of Experimental Psychology*. New York, Appleton–Century–Crofts.
- Brentano, F. 1874/2004. *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Leipzig, Meiner.
- Brentano, F. 1911/1994. *Az erkölcsi ismeret eredete*. Ford. Mezei Balázs. Budapest, Kossuth.

- Call, J. – Tomasello, M. 2008. Does the Chimpanzee Have a Theory of Mind? 30 Years Later. *Trends in Cognitive Sciences*. 125. 189–192.
- Condillac, Étienne Bonnot de 1776. *Értekezés az érzetéről*. Budapest, Magyar Helikon.
- Cousin, V. (szerk.) 1834. *Nouvelles considérations sur les rapports de physique et du moral de l'homme. Ouvrage posthume de M. Maine de Biran*. Paris, Ladrance.
- Csibra G. 2007. Action Mirroring and Action Interpretation: An Alternative Account. In P. Haggard – Y. Rosetti – M. Kawato (szerk.) *Attention and Performance XXII: Sensorimotor Foundations of Higher Cognition*. Oxford, Oxford University Press. 435–459.
- Csibra G. – Gergely Gy. (szerk.) 2007. *Ember és kultúra. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Budapest, Akadémiai.
- Damasio, A. 1999. *The Feeling of What Happens. Body and Emotion in the Making of Consciousness*. New York, Harcourt.
- Dennett, D. 1991. *Consciousness Explained*. Boston, Little Brown.
- Dennett, D. 1996. Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése. Ford. Pap Mária. *Holmi*. 8/2. 251–265.
- Dennett, D. 1998. Az *intencionalitás filozófiája*. Ford. Pap Mária, Pléh Csaba és Thuma Orsolya. Budapest, Osiris.
- Descartes, R. 1637/1992. *Értekezés a módszerről*. Ford. Szemere Samu és Boros Gábor. Budapest, Matúra.
- Everdell, W. R. 1997. *The First Moderns: Profiles in the Origins of Twentieth-Century Thought*. Chicago, University of Chicago Press.
- Falkenstein, L. 2010. Étienne Bonnot de Condillac. In Edward N. Zalta (szerk.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Fall 2010 Edition. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/condillac/> (legutóbbi hozzáférés: 2015. szeptember 15.).
- Fodor, J. 2000. *The Mind Doesn't Work That Way: Scope and Limits of Computational Psychology*. Cambridge/MA, MIT Press.
- Gagnon, R. 1999. La science de soi selon Maine de Biran ou le rôle de l'expérience interne. *Horizons Philosophiques*. 10. 129–137.
- Gallagher, S. 2000. Philosophical Conceptions of the Self: Implications for Cognitive Science. *Trends in Cognitive Sciences*. 4. 14–21.
- Gallagher, S. 2005. *How the Body Shapes the Mind*. Oxford, Oxford University Press.
- Gallagher, S. (szerk.) 2011. *The Oxford Handbook of the Self*. Oxford, Oxford University Press.
- Gallagher, S. – Meltzoff, A. N. 1996. The Earliest Sense of Self and Others: Merleau-Ponty and Recent *Developmental Studies*. *Philosophical Psychology*. 9. 211–233.
- Gallup, G. 1970. Chimpanzees: Self-recognition. *Science*. 167. 86–87.
- Galperin, P. J. 1980. *A pszichológia tárgya*. Ford. Ujhelyi Gabriella. Budapest, Gondolat.
- Gergely, Gy. 1994. From Self-recognition to Theory of Mind. In S. T Parker – R. W. Mitchell – M. L. Boccia (szerk.) *Self-Awareness in Animals and Humans. Developmental Perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press. 51–60.
- Goldstein, J. 1994. The Advent of Psychological Modernism in France: An Alternative Narrative. In D. Ross (szerk.) *Modernist Impulses in the Human Sciences, 1870–1930*. Baltimore, Johns Hopkins University Press. 190–209.
- Gopnik, A. – Meltzoff, A. N. – Kuhl, P. K. 2005. *Bölcsék a bölcsőben*. Ford. Vassy Zoltán. Budapest, Typotex.
- Gordon, I. E. 1997. *Theories of Visual Perception*. Chichester, John Wiley.
- Greenfield, S. 2009. *Identitás a XXI. században*. Ford. Garai Attila. Budapest, HVG Könyvek.
- Head, H. 1920. *Studies in Neurology*. London, Oxford University Press.
- Hebb, D. O. 1960/2004. Az *amerikai forradalom*. Ford. Lányi Gusztáv. In Pléh Cs. – Györi M. (szerk.) *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest, Osiris. 917–919.

- Holt, J. 1915. *The Freudian Wish and its Place in Ethics*. New York, Holt.
- Jacobson, E. 1954. The Self and the Object World – Vicissitudes of their Infantile Cathexes and their Influence on Ideational and Affective Development. *Psychoanalytic Study of the Child*. 9. 75–127.
- James, W. 1890. *The Principles of Psychology*. New York, Holt.
- James, W. 1890/2004. A gondolatáramlás. Ford. Lányi Gusztáv. In Pléh Cs. – Győri M. (szerk.) *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest, Osiris. 195–208.
- Jennings, H. S. 1906. *Behavior of the Lower Organisms*. New York, Columbia University Press.
- Karádi K. 2008. A téri hemineglekt neuropszichológiája. In Bende I. – Kállai J. – Karádi K. – Racsomány M. (szerk.) *Bevezetés a neuropszichológiába*. Budapest, Medicina. 195–215.
- Kohut, H. 2001. *A self analízise*. Ford. Dr. Pintér Ferenc. Budapest, Animula.
- Kolakowski, L. 1968. *Positivist Philosophy: From Hume to the Vienna Circle*. New York, Doubleday.
- Kundera, M. 1992. *A regény művészet*. Ford. Réz Pál. Budapest, Európa.
- Lacan, J. 1949. Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je, telle qu'elle nous est révélée, dans l'expérience psychoanalytique. *Revue Française de Psychanalyse*. 13. 449–455.
- Leary, D. E. 1992. William James and the Art of Human Understanding. *American Psychologist*. 47. 152–160.
- Leary, D. E. 1990. William James on the Self and Personality: Clearing the Ground for Subsequent Theorists, Researchers, and Practitioners. In M. G. Johnson – T. B. Henley (szerk.) *Reflections on the Principles of Psychology: William James After a Century*. Mahwah/NJ, Erlbaum. 101–136.
- Legrand, D. 2005. Le soi corporel. *L'Évolution Psychiatrique*, 70. 709–719.
- Lenin, V. I. 1908/1964. *Materializmus és empiriokritícizmus*. Budapest, Kossuth.
- Leontyev, A. N. 1979. *Tevékenység, tudat, személyiség*. Ford. Ujhelyi Gabriella. Budapest, Gondolat–Kossuth.
- Lodge, D. 1992. *The Art of Fiction*. London, Penguin Books.
- Lodge, D. 2001. *Thinks...* London, Secker–Warburg.
- Lodge, D. 2002. *Consciousness and the Novel*. London, Penguin Books.
- Loeb, J. 1900/1993. *Comparative Physiology of the Brain and Comparative Psychology*. London, Routledge.
- <http://ia600304.us.archive.org/22/items/comparativephysi00loeb/comparativephysi00loeb.pdf> (legutóbbi hozzáférés: 2015. szeptember 15.).
- Lugossy Mária 1936. *A szenvedélyek tana Descartes-nál*. Debrecen.
- Lurija, A. R. 1975. *Válogatott tanulmányok*. Ford. Erős Ferenc, Józsa Péter és Keleti Judit. Budapest, Gondolat.
- Lurija, A. R. 1987. *Utam a lélekhöz*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Gondolat.
- Mach, E. 1897. *Contributions to the Analysis of Sensations*. Ford. C. M. Williams. Chicago, Open Court.
- Mach, E. 1905/1976. *Knowledge and Error. Sketches on the Psychology of Enquiry*. Dordrecht, D. Reidel.
- Mach, E. 1875. *Bewegungsempfindungen*. Leipzig, Engelmann.
- Mach, E. 1910. *Popular Scientific Lectures*. Ford. Thomas J. McCormack. Chicago, Open Court.
- Mach, E. 1927. *Az érzetek elemzése*. Ford. Erdős Lajos. Budapest, Franklin.
- Maine de Biran, G. 1805/1963. *Mémoire sur la décomposition de la pensée, Tome III*. Paris, Vrin.
- Maine de Biran, G. 1813/1887. *Rapports des sciences naturelles avec la psychologie ou la science des facultés de l'esprit humain*. Paris, Leroux.
- Markus, H. – Cross, S. 1990. The Interpersonal Self. In L. A. Pervin (szerk.) *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York, Guilford Press. 576–608.
- Markus, H. – Nuriya, P. 1986. Possible Selves. *American Psychologist*. 41. 954–969.

- Marton L. Magda – Szirtes József 1967. A társas viselkedés és tanulás működési elvei. Az állatok utánzó viselkedésformáinak elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 24. 347–361.
- Marton L. Magda 1970. Tanulás, vizuális-poszturális testmodell és a tudat kialakulása. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 27. 182–199.
- Marton L. Magda 1998. Útban az éntudat kialakulása felé II. A tudat testérzéketi eredete. *Pszichológia*. 18. 379–435.
- Marton L. Magda. 2003. A viselkedés megértését és utánzását megalapozó idegrendszeri szimuláció. *Pszichológia*. 23. 195–227.
- McAdams, D. P. 1996. Personality, Modernity, and the Storied Self: A Contemporary Framework for Studying Persons. *Psychological Inquiry: An International Journal for the Advancement of Psychological Theory*. 7. 295–321.
- McAdams, D. P. – Olson, B. D. 2010. Personality Development: Continuity and Change over the Life Course. *Annual Review of Psychology*. 61. 517–542.
- Merleau-Ponty, M. 1996. *Le primat de la perception et ses conséquences philosophiques*. Verdier, Lagrasse.
- Neisser, U. 1988. Five Kinds of Self-Knowledge. *Philosophical Psychology*. 1. 35–59.
- Neisser, U. 1993. *The Perceived Self: Ecological and Interpersonal Sources of Self Knowledge*. New York, Cambridge University Press.
- Nyíri J. K. 1980. *A monarchia szellemi életéről*. Budapest, Gondolat.
- Pataki F. 1987. *Identitás, személyiség, társadalom*. Budapest, Akadémiai.
- Pataki F. 2001. *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris.
- Pataki F. 2004. *Érzelem és identitás*. Budapest, Új Mandátum.
- Pataki F. 2008. Az „eltűnt én” nyomában. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 63/3. 409–470.
- Penfield, W. – Roberts, L. 1959. *Speech and Brain Mechanisms*. Princeton/NJ, Princeton University Press.
- Pléh Cs. 1998. *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest, Balassi.
- Pléh Cs. 2010. *A lélektan története*. 2. kiadás. Budapest, Osiris.
- Pléh Cs. 2011. A tudatos és a nem-tudatos problémája a kísérleti pszichológia és a kognitív tudomány tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 66. 47–74.
- Pléh Cs. 2012. Narratív szemlélet a pszichológiában: Az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra*. 24. 3–14.
- Pléh Cs. 2013. A self vizsgálata: a centrifugális szempont. *Korunk*. 24/5. 68–73.
- Pléh Cs. 2014. A nyelv evolúciója. In Pléh Cs. – Lukács Á. (szerk.) *Pszicholingvisztika II*. Budapest, Akadémiai. 1200–1240.
- Pléh Cs. – Győri M. 2010 (szerk.) *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest, Osiris.
- Premack, D. – Woodruff, G. 1978. Does the Chimpanzee Have a Theory of Mind? *Behavioral and Brain Sciences*. 4. 515–526.
- Ramachandran, V. S. 2011. *The Tell-Tale Brain. Unlocking the Mystery of Human Nature*. London, Heinemann.
- Ricoeur, P. 1990. *Soi-même comme un autre*. Paris, Seuil.
- Ricoeur, P. 1999. *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Ford. Angyalosi Gergely, Bogárdi Szabó István és Jeney Éva. Budapest, Osiris.
- Rizzolatti, G. – Arbib, M. A. 1998. Language within our Grasp. *Trends in Cognitive Sciences*. 21. 188–194.
- Schilder, Paul 1999. *The Image and Appearance of the Human Body*. London, Routledge.
- Starobinski, J. 1990. A Short History of Bodily Sensation. *Psychological Medicine: A Journal of Research in Psychiatry and the Allied Sciences*. 20. 23–33.
- Taylor, C. 1989. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. Cambridge/MA, Harvard University Press.

- Tomasello, M. 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Ford. Gervain Judit. Budapest, Osiris.
- Vigotszkij, Sz. L. 1967. *Gondolkodás és beszéd*. Ford. Páll Erna és Dr. Tóth Tiborné. Budapest, Akadémiai.
- Wallon, H. 1934/2002. *Les origines du caractère chez l'enfant. Les préludes du sentiment de personnalité*. Paris, PUF.
- Wallon, H. 1942. *De l'acte à la pensée*. Flammarion, Paris.
- Wallon, H. 1958. *A gyermek lelki fejlődése*. Ford. Binét Ágnes. Budapest, Gondolat.
- Wallon, H. 1971. *Válogatott tanulmányok*. Ford. V. Binét Ágnes és Kiss Árpád. Budapest, Gondolat.
- Wallon, H. – Lurçat, L. 1962. Espace postural et espace environnant le schéma corporel). *Enfance*. 1. 1–33.
- Weber, E. H. 1835/1974. Über den Tastsinn. *Archiv für Anatomie, Physiologie, und wissenschaftliche Medizin*. 152–159 [angolul: On the Sense of Touch. In S. Diamond (szerk.) 1974. *The Roots of Psychology*. New York, Basic Books. 678–680].
- Wernicke, C. 1894–1900. *Grundriss der Psychiatrie in klinischen Vorlesungen*. Leipzig, G. Thieme.
- Ziferstein I. 1966. Psychoanalysis and Psychiatry: Paul Ferdinand Schilder, 1886–1940. In S. Eisenstein – M. Grotjahn (szerk.) *Psychoanalytic Pioneers*. New York, Basic Books. 457–468.